

(Херсон)

КОНЦЕПТ "СТЕП" У ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ ДМИТРА МАРКОВИЧА

У статті досліджуються семантика, форми втілення і функції концепту "степ" у художній прозі Дмитра Марковича. Суб'єктивні конотації цього концепту інтерпретуються як прояви новаторства.

Ключові слова: концепт, степ, художня проза, менталітет, архетип, символ, міфологема, традиція, новаторство.

The article covers the concept "steppe" in the artistic prose by Dmytro Markovych. The subjective connotations of the concept of the "steppe" are interpreted as manifestations of innovation.

Key words: concept, steppe, artistic prose, mentality, archetype, symbol, mythologem, tradition, innovation.

Концепт "степ" є ментально маркованим, на що вказує вже той факт, що його номінація зазвичай не перекладається іншими мовами, а запозичується з української (наприклад, в англійській мові використовується слово "steppe").

Думка про особливий вплив степу на менталітет українців обстоювалася багатьма вченими. Як стверджував Д. Чижевський, "безсумнівно, степ – та форма буття природи, яка, як і східноєвропейські краєвиди, є основним носієм величного. Почуття безмежної могутності, безмежної величі, що його викликають ліс, море чи гори, народжуються і степом, де широта і політ краєвиду поєднуються з пишним проявом життя природи, естетичні та релігійні почуття, як і філософське усвідомлення, власне і виростають на основі степових краєвидів" [16, с. 40]. Д. Донцов наголосив на тому, що степ відіграє виняткову роль у художньому мисленні українських письменників: "Чи то в Гоголя, чи то в автора "Марка Проклятого", чи в Рильського з його "Чумаками" – над усіма думками панував степ, як море над думками англійців..." [6, с. 657]. На його думку, степ – не тільки геоприродний феномен, а й специфічне соціокультурне середовище, що сформувало психотип хлібороба і воїна в одній особі.

Деякі сучасні дослідники вважають, що "степовий менталітет" притаманний лише частині українського етносу. Зокрема, такої думки дотримується С. Андрусів. Вона відзначила, що "характер простору, в якому минає життя етносу, очевидно, більше, ніж інші етнотвірні чинники, формує його характер. Східноукраїнський субетнос формувався в умовах степу... Цей відкритий, неміряний, безмежний простір, що губиться в імлі, розковує стихію у душі людини на його дорогах" [1, с. 94 – 95].

"Степовий менталітет" зазвичай яскраво відображається у творчості тих письменників, які тривалий час жили у південноукраїнській степовій зоні, що колись називалася Диким Полем. Майже всім їм притаманний специфічний психокомплекс "поета степу" – оригінальний варіант "порубіжної свідомості", що в сучасній науці аналізується переважно на основі концепції фронтиру В. Тернера. В. Будний та М. Ільницький констатують, що в українському літературознавстві вже є певний досвід застосування цієї концепції: "У працях Юрія Липи, Івана Лисяка-Рудницького та інших українських дослідників першої половини й середини ХХ ст. ідею фронтиру було прикладено до українського Дикого Поля для осмислення самотності українського національного характеру:

український Степ тут трактовано як зону зіткнення й діалогу між Окцидентом та Орієнтом" [4, с. 341].

Талановитий український прозаїк Дмитро Васильович Маркович (1848 – 1920) у 80-х роках XIX ст. працював у Херсоні товаришем (помічником) прокурора. У цей період і ще раніше, після закінчення Одеського університету (1873), йому як судовому чиновнику довелося чимало помандрувати степами Південної України, зблизька пізнати її природу, а також побут, звичаї, духовний світ її населення, що позначилося на світобаченні, а відтак і на творчості письменника. У 80-х роках активізується громадська та літературна діяльність Д. Марковича. Зокрема, він зіграв вирішальну роль в організації видання у Петербурзі херсонського альманаху "Степ" (1886), де серед багатьох творів різних авторів опублікував і власні. Саме у херсонський період написано більшість оповідань, що пізніше ввійшли до збірки "По степах і хуторах" (1 вид., 1899). Серед тих, хто схвально відгукнувся про творчість Д. Марковича, були навіть такі суворі критики, як І. Франко [14; 15] та С. Єфремов [8], проте у повоєнній двох десятиріччя його літературний доробок зазвичай інтерпретувався з вульгарно-соціологічних позицій, а потім надовго був "забутий" (детальніше про це див. у статті Ф. Білецького [3]). Від 60-х років почали публікуватися статті до ювілеїв письменника [2, 7, 10, 12 та ін.], про його оповідання стали згадувати деякі дослідники цього жанру (наприклад, І. Денисюк [5]), з'явився написаний Н. Осьмак розділ про нього в підручнику "Історія української літератури XIX століття (70-90-ті роки)" [13]. Першою спробою цілісного наукового осмислення літературної спадщини Д. Марковича є передмова О. Засенка до нового видання книги "По степах та хуторах" (1991). Літературознавці висловили окремі міркування про образ степу в художній прозі письменника, проте концепт "степ" у ній досі не був предметом спеціального вивчення. Все це визначає актуальність теми нашої статті.

Ми ставимо мету з'ясувати семантику, форми втілення та функції концепту "степ" у художній прозі Д. Марковича, розширити уявлення про співвідношення традиційних та новаторських рис у його творчості.

Семантика концепту "степ" у ментальній парадигмі українців сформувалася на основі міфологеми, яка увібрала у себе кілька архетипів, кожен з яких знайшов відображення у словесній творчості. Степ посідав важливе місце у космологічних уявленнях наших пращурів – як невід'ємний компонент світобудови. В українській літературі утвердилися два основних типи художніх моделей степу: вороже "поле незнане" ("Дике Поле") і прихильний до людини степ, на широких просторах якого вона може стати вільною, досягти своєю працею добробуту.

Виникнення моделі першого типу зумовлене одвічною боротьбою слов'ян-хліборобів з непокірною природою та з кочовими племенами. В українському фольклорі та давній літературі поняття "ворог" і "степ" навіть ототожнювалися (досить згадати загальновідомі рядки зі "Слова о полку Ігоревім" та з народного героїчного епосу).

Формування моделі другого типу пов'язане з поступовим освоєнням степу нашими предками, яке розпочалося ще в добу раннього середньовіччя. Українці втікали у Дике Поле від феодального рабства, від будь-яких переслідувань, що породило архетип "степ-воля". Водночас не втрачає актуальності й архаїчна модель "степу-ворога", бо він – стихія, а тому мінливий і далеко не завжди добрий до людини. До того ж, причорноморські степи були небезпечною порубіжною зоною між Україною та Кримом аж до останніх десятиріч XVIII ст.

Романтики поетизували Дике Поле і як простір героїчної звитяги захисників України, і як "простір свободи", найкраще середовище для "природної людини", захоплено описували степові пейзажі.

"Степ широкий – воля" – лейтмотив їхньої творчості. Щоправда, при зображенні смерті козаків чи чумаків у степу, долі бранців та подібних тем романтики, звісно, спиралися на архетип "степу-ворога". В українській літературі критичного реалізму утвердився і новий тип художньої моделі степу – байдужої до людського життя природної стихії. Пейзажі письменники цього напрямку стали частіше використовувати для акцентування контрасту між красою природи і тяжким життям людей праці, ніж як прийом художнього паралелізму. Втім, і серед них були майстри слова, які поєднували різноманітні традиції з новаторством. Саме до них належав Д. Маркович. Цей талановитий письменник, спираючись на художній досвід українського фольклору і літератури, створив власний неповторний і багатолікий образ степу, що ми і спробуємо довести.

В основі оповідання "Іван з Буджака" лежить архетип "степу-волі". Маленький хлопчик (мабуть, покинутий кріпаками-втікачами) "став вільним сином вільних степів" [11, с. 45]. Підібраний чабанами знайда став кочувати разом з ними, переймаючи їхні фахові вміння та світобачення. У творі цілком органічно використані орієнтальні архетипи "степ-дім" і "степ-батько", характерні для ментальності кочових народів. Чабанське життя на лоні природи, віддаленість від міської цивілізації сформували характер і зовнішність героя твору: "Безмірний степ, боротьба з холодом, хугою, дощами, з літньою спекою поклали свою печать на всю постать і вдачу Іванову. Високий, стрункий, з гострим пронизуватим поглядом чорних очей, з піднятою вгору головою, з нерухливим засмаленим обличчям, що нагадувало собою блідо-червону статую, з волохатою грудиною – він наганяв страх на всіх млявих і вселяв якусь огиду у всіх понівечених, золотушних синів уличної, городської цивілізації. Мирний городянин, що звик у житті тільки до дрібних каверз, лукавства та облуди, мимоволі бліднів перед цією цільною натурою, перед цим дужим, могучим степовиком..." [11, с. 46].

Образ Івана можна розглядати як український варіант традиційного у світовій літературі типу "природної людини". Проте, на відміну від просвітителів і романтиків, які культивували цей тип, Д. Маркович не ідеалізує ні свого героя, ні умов його життя. Іванова свобода – не абсолютна. Він змушений тяжко працювати і навіть сам собі дати обітницю безшлюб'я, бо мати родину не дозволяли бездомність, кочовий спосіб життя чабана. Іван терпляче зносить здирство прикажчика впродовж багатьох років і раптово вибухає лютим гнівом, караючи його на смерть за недодані кілька копійок платні. Автор не мотивує цього вчинку свого героя, полишаючи на розсуд читача вирішення проблеми: чи то переповнилася чаша терпіння визискуваної і зневажуваної людини, чи то вирвалася на волю її дика натура. Д. Маркович здійснив оригінальну трансформацію типу "природної людини", показавши, що в жорстоких обставинах кінця XIX ст. (коли загострилася соціальна несправедливість, безкарно попиралися споконвічні "природні" закони людських взаємин) особистість такого типу може збунтуватися і вчинити найстрашніший злочин.

Навіть арештанти називають Івана "звіром", але водночас твердять, що він "душа чоловік". Цю двоїсту характеристику важко збагнути аж до кінця оповідання, коли в заскорузлій душі головного героя так болісно відгукнулося чуже лихо, що він пішов на самопожертву, віддавши всі свої гроші для порятунку немовляти, народженого політкаторжанкою. Моральна перемога сина степу над "цивілізованими" тюремниками тут цілком очевидна: вони нездатні були ні зробити такий "вільний вибір", ні навіть зрозуміти. Художня трансформація архетипу "степу-волі" в оповіданні "Іван з Буджака" – чи не найоригінальніша в усій нашій літературі.

В експозиції та кінцівці оповідання "Шматок" Д. Маркович подає чудові картини погідного степу. Це кільцеве обрамлення контрастує з трагічною напругою фабули твору. Оповідання не випадково назване не іменем головного героя, а "Шматок" (кількатисячна отара овець). Рятуючи отару від

негоди, чабани гублять у степу виснаженого підпасича, який гине від холоду: вівці стають ціннішими від людського життя в суспільстві, де панує дух наживи. Художня модель "степу-ворога" у фабульній частині твору відіграє допоміжну роль, лише підсилюючи соціальну зумовленість лиха, що сталося. Борються зі збуреною стихією всі чабани і підпасичі, але гине тільки найбільш вразливий, найгірше зодягнутий, найслабший від постійного недоїдання, чужий степові заробітчанин з Полтавщини. Автор з гіркою іронією назвав його Іваном Вільним, ніби заперечуючи тим самим архетип "степ-воля", бо не прагнення свободи, а злидні погналі підлітка у далекий край, який був для нього "полем незнаним". Навіть "сини степу" – чабани – не є вільними у своїй поведінці. Звичайно ж, це не лиходії: вони просто забули про хлопця, бо були заклопотані порятунком отари, за втрату якої довелося би розплачуватися довічним одробітком.

Обурення й огиду викликає байдужий до всього, крім наживи, хазяїн, який репрезентує характерний тип, сформований в антигуманній соціальній системі. Степ же в оповіданні постає поза цією системою. Безпосередній, природний його зв'язок з людиною тут ніби розривається. Це особливо підкреслюється в зображенні прикінцевої сцени: "Тільки що звалили підпасича на гарбу, під'їхав і хазяїн.

Сонечко височенько стояло. Тепло було, неначе літом; вітру, дощу й холоду неначе й не було. Од красного проміння усе стало світліше, веселіше: степ не жовтий, а золотий-золотий здавався" [11, с. 65].

Подібною за характером і функціями є художня модель степу в оповіданні "У найми", яке має підзаголовок "Образок з життя Дніпровського повіту 1887-8 року". В основу твору покладено дійсний трагічний факт – смерть 12-річної дівчинки. Злидні та голод змусили її матір повести погано зодягнену дитину в найми до сусіднього села ледь помітною взимку степовою дорогою. Потрапивши у снігову бурю, вони заблукали й знесилили. Дівчинка вмовила матір залишити її і пошукати порятунку, адже десь поруч було село, бо чувся гавкіт собак. Коли ж нещасна жінка з людьми, що прийшли їй на допомогу, знайшли дочку, та вже замерзла.

Картини засніженого і збуреного степу в творі вражають своєю художньою силою. Вони експресивні, динамічні, побудовані на численних персоніфікаціях, контрастах, гіперболах тощо:

"Куди не глянеш – рівно-рівно. Небо заволокло хмарою білою, і не розбереш, де небо починається і де безбрежне снігове море кінчається.

Проїшли вже й могилу на третій верстві – степ далі ще рівніший і краю йому немає.

Літом степ чудовий, хороший, а все ж якийсь таємничий, а снігом вкритий – суворий, страшний...

За могилою вітрець, що подихав нерівно, потрошку тепер кріпшав. Зірветься він звірюкою лютою відкілясь зверху, вдариться об землю й вихватить велику купу снігу, підійме його трохи од землі й несе, несе... А зверху, з того доброго неба, пада й пада сніг. Несеться вітер хуртовиною, забира з собою легенький сніжок з землі, забира по дорозі й той, що пада з неба, й несе його назустріч подорожнім" [11, с. 93-94]. "А хуртовина в'ється, гуде, виє, як люта звірюка. Аж темно стало" [11, с. 95]. "На часиночку вітер затих був, неначе дратував, і знову поніс сніг, б'є в очі, ріже, пече лице й руки..." [11, с. 95].

Здавалось би, автор тут лише в незначній мірі трансформував традиційну модель "степу-ворога", оскільки в цьому творі, на відміну від попереднього, не показав експлуататора, якого можна би звинуватити у смерті дитини. Але ж чи тільки степ спричинив загибель малої Марисі? Відповідь

автор вкладає в уста її матері: "У найми... у найми оддала! – заголосила Ганна" [11, с. 98]. Отже, знову ж таки основною причиною загибелі людини в степу постають соціальні умови.

Оповідання "У найми" позбавлене прикінцевого пейзажу, зате картина степу на початку твору розлога (аж на дві сторінки) й особливо цікава тим, що в ній використано цитати та ремінісценції з віршів Т. Шевченка періоду заслання. "Невільницька поезія" надає, висловлюючись музичною термінологією, драматичних і трагічних обертонів образів "степу-волі", який спочатку постає цілком гармонійним: "Нема краю широкому, вільному степу! Простягся він рівний-рівний від кучугурів дніпрових аж до самого Сиваша..." [11, с. 84]. Поетизуючи красу придніпровського степу, автор у похмурих тонах зображує Присивашшя, Сиваш та село на його березі: "Від Дніпра степ хороший, коло Сиваша – понурий, білястий, з лисинами. Та й не диво йому засумувати коло такого сусіди. "Нікчемне море" і коло його, і над ним:

І небо невмите, і заспані хвилі,

І понад берегом геть-геть,

Неначе п'яний, очерет

Без вітру гнеться" [11, с. 84].

"Тільки Сиваш своєю важкою, сивою, як мертво око, хвилюю лише жовтий і попелястий берег.

По жовтій землі розкинулось село, як у пісні кажуть: стоїть невесело. Хатки маленькі, з глини складені; покрівлі, як у татар, низькі, глиною вкриті; повітки і сараї глиняні. Хата від хати на півверстви, а вулиці – як колишні шляхи. І все те жовте-прежовте: і хатки, й земля, і небо – все жовте" [11, с. 85]. Порівняння "як мертво око", а також акцентована лексичними і смисловими повторами символіка жовтого кольору поруч сивого і попелястого справляють гнітюче враження, навівають передчуття біди. Тут пейзаж постає як засіб художнього паралелізму, ніби готуючи читача до психологічного шоку від жахливої картини голоду в селі. Слід відзначити, що Д. Маркович одним із перших серед українських прозаїків створив не тільки цілком реалістичні, а й психологічно наповнені пейзажі Присивашшя та самого "Гнилого Моря", як називають Сиваш у народі, змалював у житті та побуті степовиків елементи, запозичені у татар.

В оповіданні "У найми" співіснують і взаємодіють художні моделі степу різних типів, що допомагає авторові створити мінливий, багатолікий образ могутньої природної стихії, яка постає як монументальне тло і дійова особа людської трагедії.

Оповідання "На Вовчому хуторі" також починається розлогим пейзажем, але тут автор не стільки зображує конкретну картину природи, скільки подає філософське осмислення взаємодії степу – як складової частини макрокосмосу – з мікрокосмосом людини: "Степ широкий, привільний, безмірний, кінця-краю йому немає, тільки там десь далеко-далеко, мов море хвилюючись, зливається він з таким же, як і він сам, безкраїм небом. Від чудових степових голосів, від якогось незрозумілого шепотіння, що вчувається чоловікові в степу безкрайому, спочатку чоловік торопіє, йому робиться страшно, бо він очевидячки бачить, який він без міри малий проти цього простору, бачить своє безсилля; а далі отой широкий без краю степ, отой простір безмірний наворачує чоловіка до думки про світову безкраїсть, про волю; око його мимохіть зупиняється на глибокій блакиті неба, і він починає думати вже про небо, про його неомірність, починає мислити про Бога, і спокійна, але глибока віра панує в його серці... Степ чарівний, таємний..." [11, с. 73].

На цьому вселенському тлі розкриваються долі людей, які намагалися, але не змогли порушити основні християнські заповіді: "Не вкради" і "Не вбий". Невдаху-конокрада, який щойно втік від кріпацтва і вперше зважився на злочин, схопили хуторяни і збиралися розправитися з ним, як велить давній степовий звичай: "Собаці собака й смерть". Д. Маркович психологічно глибоко зобразив не тільки страждання злочинця, а й душевні муки хутірних дідів, змушених чинити суд і розправу над таким же втікачем, яким колись кожен з них був. Щасливо розв'язати цей конфлікт допомогло палке благаання маленької внучки Тараса Вовка про помилування нещасного, в якого вдома залишилися дрібні діти: у заскорузливих душах нещадно битих долею дідів перемогло почуття милосердя. І прибудува збудував дванадцятку хату в хуторі, ставши добрим сусідом своїх колишніх мучителів, які відступили від жорстокого степового закону заради вищого закону – гуманності.

У проаналізованих вище оповіданнях про степ і степовиків Д. Маркович не оминає трагічних і навіть жахливих сторін життя, але можна цілком погодитися з С. Єфремовим, що в душах героїв цього белетриста криється "такий багатющий запас внутрішньої правди й любові, що просто заздрити можна письменникові з таким ясним світоглядом, з такими надіями на людину, на її потенціальну здатність до добра" [8, с. 208]. У розкритті характерів цих героїв важливу роль відіграє зображення їхнього геоприродного середовища – степу. Степ ніби випробує людей на міцність: гартує чи ламає їх. Це переконливо показав у своїх оповіданнях Д. Маркович, надавши їм глибокого психологізму.

Таким чином, традиційна міфологема степу постає в оповіданнях Д. Марковича модифікованою на основі різного поєднання та художньої трансформації архетипів, притаманних українському менталітету: "степу-волі", "степу-ворога", а також прилучених до них архетипів орієнтального походження: "степу-дому" і "степу-батька", які ввійшли у світовідчуття українців-степовиків. Степ у його творах – не тільки пейзажне тло, а й своєрідна "дійова особа" у людських драмах і трагедіях. Завдяки всьому цьому концепт "степ" набув у художній прозі Д. Марковича конотацій, які засвідчують новаторські пошуки автора як у зображенні самого степу, так і його мешканців. У концептополі степу входять не тільки поняття, що окреслюють геоприродний феномен, а й психологічні особливості степовиків, специфічний уклад їхнього життя. Художня форма втілення цих понять надає їм оригінального суб'єктивного забарвлення, але в цілому вони зберігають свою ментальну основу, що потребує подальшого вивчення на матеріалі творів багатьох українських письменників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусів С. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст. / С. Андрусів. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка; Тернопіль: Джура, 2000. – 340 с.
2. Білецький Ф. "Неабиякий белетристичний талант" (штрихи до портрета Дмитра Марковича) / Ф. Білецький // Дивослово. – 1995. – № 5 – 6. – С. 5 – 9.
3. Білецький Ф. Художня спадщина Дмитра Марковича у трактуванні літературознавства / Ф. Білецький // Константи. – 1997. – № 2(8). – С. 5 – 11.
4. Будний В. Порівняльне літературознавство: підручник / В. Будний, М. Ільницький. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 430 с.

5. Денисюк І. Українська новелістика кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Літературознавчі та фольклористичні праці: у 3 т, 4 кн. / І. Денисюк. – Львів: [У надзаг.: Львівський національний університет імені Івана Франка]. – Т. 1. – Кн. 1. К., 2005. – С. 69 – 93.
6. Донцов Д. Микола Хвильовий / Д. Донцов // Українське слово: хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.: у 4 кн. – К.: Рось, 1994. – Кн.1. – С. 654 – 671.
7. До 75-річчя від дня смерті Дмитра Марковича [Сорока В. Проблеми характеру в ранніх оповіданнях Д. Марковича. Лопушинський І. Художні засоби у творчості письменника. Шапошникова І. Полісемія образів-символів. Окуневич Т. Літературно-краєзнавчий матеріал на уроках синтаксису] // Дивослово. – 1995. – № 12. – С. 47 – 51.
8. Єфремов С. Історія українського письменства: у 2 т. / С. Єфремов. – Мюнхен, 1989. – Т. 2. – С. 208 – 210.
9. Засенко О. Треба жити по-новому, люблячи людей / О. Засенко // Маркович Д. По степах та хуторах. – К.: Дніпро, 1991. – С. 3 – 41.
10. Константи: альманах соціальних досліджень. – 1997. – № 2(8). – 48 с.
11. Маркович Д. По степах та хуторах / Д. Маркович. – К.: Дніпро, 1991. – 541 с.
12. Немченко І. Вистежувати іскру добра / І. Немченко // Слово і час. – 1993. – № 11. – С. 17 – 21.
13. Осьмак Н. Дмитро Маркович / Н. Осьмак // Історія української літератури ХІХ століття (70-90-ті роки) : у 2 кн. / О. Гнідан, Л. Дем'янівська, С. Кіраль та ін.; за ред. О. Гнідан. – К.: Вища школа, 2003. – Кн. 1. – С. 286 – 302.
14. Франко І. "Степ". Херсонський белетристичний збірник. Херсон, 1886 // Зібр. тв.: у 50 т. / І. Франко. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 27. – С. 114.
15. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Зібр. тв.: у 50 т. / І. Франко. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 41. – С. 383.
16. Чижевський Д. До характерології слов'ян. Українці // Філософські твори: у 4 т. / Дмитро Чижевський. – К., 2005. – Т. 2. – С. 36 – 42.